

Analiza potrzeb opiekuńczych dzieci w środowisku wiejskim

Życie dzieci w wieku szkolnym przebiega zwykle w rodzinie, szkole i środowisku lokalnym. Te trzy główne kręgi są zarówno źródłem powstawania, jak i terenem zaspokajania różnorodnych potrzeb dzieci. Zaspokojenie zaś tych potrzeb ma fundamentalne znaczenie dla efektywności procesów wychowawczych. Stąd ich rozpoznawanie stanowi warunek sine qua non wszelkiej działalności opiekuńczo-wychowawczej.

Nie wchodząc w szczegółową problematykę potrzeb ludzkich, należy zaznaczyć, że istnieje szereg definicji akcentujących różne elementy i strony znaczeniowe tych dyspozycji¹. Jednak są pewne potrzeby najczęściej wymieniane, i co do których istnieje duża zgodność poglądów. Są to potrzeby: biologiczne, bezpieczeństwa, przynależności i miłości, aktywności, samodzielności, sukcesu i uznania, sensu życia, nowych wrażeń, samorealizacji, zadowolenia z życia, wiedzy i rozumienia oraz estetyczne. Stają się one przedmiotem naszego zainteresowania wtedy, gdy zyskują charakter opiekuńczy.

Potrzeby opiekuńcze zatem, to te spośród całości potrzeb jednostki (lub grupy), których nie jest ona zdolna (przejściowo lub trwale, częściowo lub całkowicie) samodzielnie zaspokajać i regulować². A. Kelm i W. Kopczyński przez potrzebę opiekuńczą rozumieją "te czynniki, których brak powoduje zagrożenie życia i rozwoju dziecka, a których dziecko własnymi siłami zdobyć nie potrafi"³. Rozwijając tę myśl, autorzy wskazują, że źródłem tak rozumianych potrzeb są:

- różnorodne niedostatki opieki lub zanik funkcji opiekuńczo-wychowawczej rodziny,

- wszelkie niekorzystne elementy sytuacji szkolnej uczniów;

- niedostatki i ujemne uwarunkowania związane z aktywnością dziecka w grupie rówieśniczej i w środowisku lokalnym,

- organiczne upośledzenia i odchylenia od normy dzieci i młodzieży⁴.

Definicja ta jest krytykowana co najmniej z dwu powodów. Odnosi się bowiem tylko do potrzeb dzieci i młodzieży, a pomija inne kategorie wiekowe podopiecznych, np. ludzi w wieku poprodukcyjnym. Ponadto eksponuje sytuacje zagrożenia, sugerując, że potrzeby opiekuńcze są pewnymi, wyłącznie ujemnymi stanami wynikającymi z sytuacji dewiacyjnych. Tym samym nie uwzględnia wielu powszechnych, normalnych potrzeb opiekuńczych wyznaczających powszechną i normalną opiekę nad całym dorastającym pokoleniem oraz ludźmi starymi⁵. Zdając sobie sprawę z tego podwójnego ograniczenia, autorka przyjmuje jednak tę definicję, gdyż zajmować się będzie dziećmi w wieku szkolnym, a przedmiotem rozważań będą potrzeby opiekuńcze wynikające z sytuacji zagrożenia.

Rozpatrując zagadnienie potrzeb opiekuńczych dzieci wiejskich, autorka szukała odpowiedzi na następujące pytania:

- Jakie są źródła powstawania potrzeb opiekuńczych w badanej grupie?

- Które z kręgów środowiskowych zawierają najwięcej czynników sprawczych sytuacji zagrożenia i dlaczego?

- Jakie są dominujące potrzeby dziecka wiejskiego?

Badaniami objęto 345 uczniów z klas IV - VIII dziewięciu szkół wiejskich makroregionu południowego. Materiały badawcze zbierali nauczyciele-wychowawcy, słuchacze studiów zaocznych WSP w Krakowie. Jako główne techniki badawcze przyjęto obserwację uczestniczącą oraz wywiad środowiskowy. Uzupelniała je analiza dokumentów.

W procesie rozpoznawania potrzeb opiekuńczych odwołano się do - zaproponowanej przez A. Kełma⁶ - klasyfikacji, dzielącej potrzeby dziecka według źródeł ich powstawania, na:

- wynikające z działalności rodziny,
- związane z działalnością szkoły,
- związane z aktywnością dziecka w środowisku,
- wynikające z właściwości organizmu dziecka.

Podstawę analizy stanowiła potrzeba dominująca w sytuacji dziecka, co nie wyklucza istnienia u niego również innych potrzeb. Przyjęta klasyfikacja ma charakter ramowy i służy jedynie do ustalenia niekorzystnych w sensie opiekuńczym stanów rzeczy. Taki właśnie charakter wstępnego rozpoznania potrzeb opiekuńczych dzieci wiejskich ma niniejsze opracowanie. Natomiast pełne, pogłębione rozpoznanie potrzeb opiekuńczych wymaga złożonego toku postępowania diagnostycznego obejmującego poznanie wielowymiarowe potrzeb ludzkich, ich wyznaczników i wielostronnych uwarunkowań.

Pośród 345 badanych dzieci - 256 (74 %) miało potrzeby opiekuńcze związane z działalnością rodziny. Szczegółowe źródła tych potrzeb ukazuje tabela 1.

Tabela 1

Potrzeby opiekuńcze związane z działalnością rodziny

Dzieci, u których stwierdzono potrzeby związane z działalnością rodziny	L	%
	256	100
Źródła potrzeb		
Brak dostatecznej opieki w związku z pracą rodziców	82	32
Zaburzenia w funkcjonowaniu rodziny	77	30
Brak środków materialnych	72	28
Sieroctwo pełne i niepełne	25	10

Głównym źródłem potrzeb wynikających z działalności rodziny jest brak dostatecznej opieki w związku z pracą obojga rodziców, lub w rodzinie niepełnej - z pracą samotnej matki lub ojca (32 %). Doceniając wartości, jakie wnosi do procesu wychowania matka

uczestnicząca w życiu społecznym i ekonomicznym, trzeba stwierdzić, że przy tradycyjnym (powszechnym jeszcze na wsi) modelu rodziny, nadmierne obciążenie kobiet pracujących sprawami związanymi z organizacją domu i sprawowaniem funkcji opiekuńczo-wychowawczej może prowadzić do zaniedbania jakiejś sfery zadań i w efekcie do zaburzeń w funkcjonowaniu wspólnoty domowej. Obok tych obiektywnych przyczyn braku opieki nad dzieckiem, występują również przyczyny subiektywne, związane z zaburzonym funkcjonowaniem rodziny (30 %) i objawiające się brakiem zainteresowania rodziców życiem dziecka, błędami wychowawczymi lub jako różne postacie patologii społecznej. Takie środowiska rodzinne nie zaspokajają podstawowych potrzeb psychicznych dziecka (potrzeby bezpieczeństwa, miłości, uznania, łączności z najbliższymi osobami), co jest konieczne dla normalnego, zdrowego rozwoju każdego człowieka.

Źródłem potrzeb opiekuńczych jest również ubóstwo rodzin, w których wzrasta 28 % badanych uczniów. Rodzina musi bowiem posiadać podstawowe zasoby materialne, pozwalające na zaspokojenie potrzeb biologicznych, rozwojowych i wychowawczych dziecka, chociaż jej oddziaływanie jako instytucji wychowania nie jest zależne bezpośrednio od stanu majątkowego. Można przytoczyć szereg przykładów dobrego funkcjonowania rodziny przy skromnych lub niedostatecznych zasobach i odwrotnie - złego oddziaływania, przy bardzo dobrej sytuacji materialnej. Nie ulega jednak wątpliwości, że rodzina powinna dysponować minimum niezbędnym dla racjonalnego wyżywienia dzieci, zaopatrzenia w odzież i pomoce do nauki, dla organizacji ich wypoczynku i rozrywkę. Również dobre warunki mieszkaniowe (odpowiednie miejsce do pracy, wypoczynku, rozrywki) ułatwiają rodzinie wypełnianie jej zadań wychowawczych⁷.

Trzeba także dodać, że w niezamożnych rodzinach wiejskich, przy niskim poziomie wyposażenia technicznego gospodarstwa, zapotrzebowanie na pracę ludzką jest duże; sięga się więc po siłę roboczą dzieci, ograniczając ich odpoczynek, rozrywkę, a także czas na naukę.

Druga grupa potrzeb, stwierdzonych u 232 dzieci (67 % badanej populacji), związana jest z działalnością szkoły.

Tabela 2

Potrzeby opiekuńcze związane z działalnością szkoły

Dzieci, u których stwierdzono potrzeby związane z działalnością szkoły	L	%
	232	100
Źródła potrzeb		
Niepowodzenia szkolne		
a) wynikające z indywidualnych właściwości dziecka	48	20
b) wynikające z wadliwej organizacji życia dziecka w rodzinie	51	22
c) wynikające z pracy szkoły	46	20
Bezpieczeństwo osobiste dziecka	87	38

Istotnym źródłem potrzeb opiekuńczych badanych dzieci są niepowodzenia szkolne, których uwarunkowania związane są

- z uczniem,
- z jego środowiskiem domowym,
- z działalnością dydaktyczną szkoły.

Przyczyny niepowodzeń szkolnych, wynikające z indywidualnych właściwości dziecka (20 %), wiążą się - według opinii nauczycieli - z brakiem zdolności umysłowych, z zaległościami w przyswajaniu wiedzy. Nauczyciele podkreślają również małe zainteresowanie uczniów bieżącą nauką szkolną i brak motywacji do dalszej nauki. Przyczyną niepowodzeń szkolnych bywają także różnorakie stany chorobowe (vide tab. 4).

Przyczyny niepowodzeń szkolnych tkwiące w środowisku życia dziecka (22 %) związane są z brakiem odpowiednich warunków do nauki własnej oraz z brakiem nadzoru i pomocy ze strony rodziców. Znaczenie zasadnicze ma tutaj czas nauki. Praca produkcyjna dzieci na wsi jest bowiem powszechnie odczuwana jako konieczność. Jakkolwiek więc rodzice deklarują zrozumienie dla nau-

ki szkolnej dzieci, to jednak absorbują je różnymi zadaniami, szczególnie w okresie spiętrzenia prac polowych. Powierzane zaś dzieciom prace są zwykle bardziej czasochłonne niż trudne. W efekcie czas pozalekcyjny dziecka wypełniony jest przede wszystkim krzątaniem wokół gospodarstwa, a dopiero pozostała jego część jest przeznaczana na naukę czy rozrywkę.

Innym ważnym problemem jest brak stałego miejsca do odrabiania lekcji. Nawet posiadanie nowego i nowocześnie wyposażonego domu nie zmienia zasadniczo stylu codziennego życia rodziny, która poprzestaje na użytkowaniu jednej izby i kuchni, urządzone zaś "na pokaz" pokoje pozostają puste. W centrum uwagi jest bowiem posiadanie a nie właściwe użytkowanie dóbr.

Jeśli zaś idzie o pomoc w nauce ze strony rodziców, uwarunkowana jest ona przede wszystkim ich wykształceniem, czasem wolnym, jakim dysponują, oraz stopniem zainteresowania nauką dziecka i aspiracjami rodzicielskimi, które najczęściej sięgają poziomu zasadniczej szkoły zawodowej.

Uwarunkowania dydaktyczne niepowodzeń szkolnych - 20 % (niezależne i zależne od nauczyciela) związane są z niedostatecznym wyposażeniem budynku szkolnego w sprzęt i pomoce do nauki, z nieprzystosowaniem do pracy szkolnej jakże często ciasnego, źle ogrzanego, niewystarczająco oświetlonego lokalu. Istotne znaczenie mają przeładowane programy, dobór materiału w podręcznikach szkolnych, a często także brak podręczników.

Analizując przyczyny niepowodzeń szkolnych związanych z niedostatecznym poziomem pracy dydaktycznej, należy zwrócić uwagę na coraz liczniejszą w szkole wiejskiej grupę nauczycieli niewykwalifikowanych, a zatem nie przygotowanych do realizowania funkcji dydaktycznej szkoły. Poza tym trzeba stwierdzić, iż niebagatelny wpływ na pracę nauczyciela mają również jego warunki bytowe.

Potrzeby opiekuńcze (38 %) związane są z zapewnieniem dziecku bezpieczeństwa w czasie zajęć szkolnych i przerw rekreacyjnych, w drodze do szkoły oraz podczas powrotu do domu.

Dotyczy to przede wszystkim dzieci młodszych, mających do przebycia ruchliwe drogi czy ulice, oraz dzieci dojeżdżających do szkół zbiorczych.

Potrzeby związane z aktywnością dziecka w środowisku występują u 166 dzieci (48 % badanej grupy). Zagadnienie to ilustruje tabela 3.

Tabela 3

Potrzeby związane z aktywnością dziecka w środowisku

Dzieci, u których występują potrzeby związane z aktywnością w środowisku	L	%
	166	100
Źródła potrzeb aktywności indywidualnej		
a) brak troski o rozwój i zaspokajanie zainteresowań dziecka	71	43
b) niewystarczająca lub wadliwa opieka nad dzieckiem utalentowanym	24	14
Źródła potrzeb kontaktów społecznych		
a) nieumiejętność nawiązywania kontaktów koleżeńskich	27	16
b) wypaczone kontakty koleżeńskie	44	27

Sytuacje zagrożenia związane z aktywnością dziecka w środowisku wynikają nie tylko z jego udziału w dewiacyjnych grupach rówieśniczych (27 %) czy z niekorzystnej pozycji w środowisku klasy szkolnej (16 %), lecz są przede wszystkim rezultatem braku bodźców do pozytywnej, rozwijającej działalności.

Kreatywna funkcja szkoły, przejawiająca się w organizowaniu różnych form zajęć, jest szczególnie ważna w środowisku wiejskim pozbawionym innych czynników kulturotwórczych. Nieprawidłowa bowiem realizacja tej funkcji powoduje wyraźne narastanie potrzeb wynikających z braku troski o rozwój i zaspokajanie zainteresowań dzieci (43 %) i niewystarczającej opieki nad dzieckiem utalentowanym (14 %).

Niewątpliwie, do pełnego rozkwitu uzdolnień może dojść tylko wówczas, gdy zadatki wrodzone decydujące o dużych możliwościach intelektualnych czy artystycznych jednostki zbiegają się z korzystnymi warunkami wychowania w środowisku rodzinnym i szkolnym. Od rodziców i nauczycieli oczekuje się więc zachowań tworzących przychylną atmosferę dla rozwoju intelektualnego i twórczej postawy dzieci uzdolnionych.

Wśród metod stymulacji rozwoju intelektualnego najważniejsze są: częste rozmowy z dzieckiem, popieranie czytelnictwa, inspirowanie zajęć rozwijających na terenie domu, inspirowanie zajęć rozwijających poza domem, wpływanie na doskonalenie warsztatu pracy ucznia. Odpowiedzialność szkoły za zaspokojenie tego rodzaju potrzeb dziecka wiejskiego jest tym większa, im mniejsze w tym zakresie są możliwości współpartnerów - rodziny i instytucji środowiskowych.

Równie powszechne (63 %), jak inne omówione już potrzeby, są w badanej populacji potrzeby higieniczno-zdrowotne, które przedstawia tabela 4.

Tabela 4

Potrzeby związane z właściwościami organizmu dziecka

Dzieci, u których stwierdzono potrzeby związane z właściwościami organizmu	L	%
		118
Źródła potrzeb		
Defekty fizyczne		
a) wady rozwojowe i mikrouszkodzenia utrudniające pełną sprawność fizyczną	37	17
Zagrożenia zdrowia		
a) zły stan higieny domowej i wadliwy tryb życia dziecka	73	34
b) choroby wymagające opieki lekarskiej:		
laryngologiczne	57	26
zaburzenia układu nerwowego	51	23

Niski poziom higieny osobistej i domowej oraz wadliwy tryb życia dziecka (odnośnie odżywiania, snu, higieny pracy, odpoczynku) odbija się niekorzystnie na stanie zdrowia, bywa przyczyną chorób nie zawsze właściwie leczonych, przechodzących nieraz w stany przewlekłe i dających powikłania. W takiej niekorzystnej sytuacji znajduje się 34 % dzieci spośród badanych, u których dominują potrzeby zdrowotne.

Typową patologią wieku szkolnego są wady i zaburzenia rozwojowe, a zwłaszcza wady budowy i zniekształcenia statyczne (17 %). W dokumentacji lekarskiej najczęściej odnotowywane są schorzenia laryngologiczne (26 %) i zaburzenia w układzie nerwowym (23 %). U dzieci młodszych najczęściej stwierdzane są opóźnienia w rozwoju psychoruchowym oraz stany nadpobudliwości psychoruchowej, u starszych natomiast obserwuje się zaburzenia w rozwoju osobowości oraz zespoły nerwicowe będące przyczyną trudności wychowawczych, opóźnień w nauce bądź przerywania nauki. Wyższe od przeciętnego* zagrożenie stanu zdrowia dzieci i młodzieży wiejskiej wiąże się z brakiem szeroko pojętej profilaktyki, jak i z niedostateczną opieką lekarską i stomatologiczną w szkole.

Podejmując próbę diagnozy pedagogicznej dwóch podstawowych środowisk życia dzieci wiejskich - rodziny i szkoły, miano na uwadze realny i uchwytny zakres konkretnego środowiska oraz elementy prognostyczne dla warunków rozwoju i wychowania.

Można stwierdzić, iż rodzina wiejska stwarza w miarę korzystne warunki dla zaspokojenia wielu potrzeb opiekuńczych dzieci. Rodziny wielopokoleniowe dają szansę opieki (choć często tylko formalnej) nawet w coraz częstszych przypadkach pracy zawodowej obojga rodziców. Mniej niż w mieście jest na wsi rodzin rozbitych i w rozkładzie, mniej tutaj sierot społecznych. Jednak liczne przypadki alkoholizmu powodują obniżenie poziomu materialnego rodziny wiejskiej i stanowią realne zagrożenie demoralizacją. Inne nie-

* Memoriał w sprawie opieki zdrowotnej nad dziećmi i młodzieżą ("Służba Zdrowia" 1984, nr 14) wskazuje na obciążenie ryzykiem zdrowotnym ok. 30 % populacji szkolnej.

korzystne elementy środowiska rodzinnego na wsi, jak np. trudne warunki materialne, przy równoczesnym ograniczeniu czasu wolnego, poświęconego na wypoczynek i zabawę, wpływają hamująco na aktywność rozwijającą dziecko, pozbawiając je również odpowiedniego wyposażenia w tym zakresie (zabawki, sprzęt sportowy, przedmioty związane z hobby).

Wiele potrzeb opiekuńczych rodzi się na styku środowiska rodzinnego i szkolnego. Są one najczęściej wynikiem braku współpracy obu tych środowisk w zakresie:

- organizacji warunków nauki dziecka,
- spraw związanych ze zdrowiem i higieną,
- wychowania w rodzinie,
- organizowania czasu wolnego i rozwijania zainteresowań,
- opieki nad dzieckiem uzdolnionym.

Szkoła jako drugie najważniejsze po rodzinie środowisko życia dziecka jest miejscem aktualizowania się potrzeb opiekuńczych związanych z niepowodzeniami szkolnymi, choć przyczyny tych niepowodzeń mogą być związane nie tylko z pracą nauczyciela, treścią i warunkami nauczania (przyczyny dydaktyczne), lecz również ze środowiskiem rodzinnym i samym uczniem (przyczyny ekonomiczno-społeczne, intelektualne i emocjonalne).

I tu rodzi się pytanie: W jaki sposób i przez kogo potrzeby te mają być zaspokajane i kompensowane?

Wydaje się, że szkoła jako podstawowa instytucja nauczania, wychowania i opieki w środowisku wiejskim, może i powinna podjąć takie działania kompensacyjne. Do pełnienia tej funkcji predestynuje szkołę również fakt, że nauczyciele z racji swego przygotowania pedagogicznego powinni posiadać znajomość mechanizmów powstawania potrzeb opiekuńczych oraz skutków ich niezaspokojenia, a także umiejętność diagnozowania warunków, w jakich żyje i wychowuje się młodzież.

Zakres działalności kompensacyjnej zależeć powinien od rodzaju i rozmiarów braków w opiece domowej, od natężenia zjawiska niepowodzeń dydaktyczno-wychowawczych oraz niekorzystnych wpływów środowiska pozaszkolnego.

Aby sprostać tym zadaniom, szkoła wiejska - obok doskonalenia procesu dydaktycznego - musi rozbudowywać działalność kompensacyjną w trzech podstawowych zakresach:

- pomocy w odrabianiu lekcji,
- pomocy socjalnej,
- organizowania czasu wolnego.

Te tradycyjne dziedziny opieki kompensacyjnej należy w środowisku wiejskim uzupełnić szeroko pojętą opieką zdrowotną. Jest to domena służby zdrowia. Niemniej Ministerstwo Oświaty i Wychowania wydało wytyczne⁸, nakładające na nauczycieli obowiązek prowadzenia działań w zakresie wychowania zdrowotnego, z równoczesnym określeniem odpowiedzialności za tę dziedzinę wychowania na równi z innymi, np. z wychowaniem obywatelskim. Ekspozując odpowiedzialność szkoły wiejskiej za zaspokojenie potrzeb opiekuńczych uczących się dzieci, należy stwierdzić, że realizacja tych zadań może przebiegać prawidłowo jedynie przy efektywnym współdziałaniu z nią społecznością wiejskiej, a zwłaszcza organizacji społeczno-politycznych, Instytucji kulturalno-oświatowych i zakładów pracy.

PRZYPISY

¹ H. Muszyński, Zarys teorii wychowania, Warszawa 1976, s. 94; K. Obuchowski, Psychologia dążeń ludzkich, Warszawa 1965, s. 95; M. Maruszewski, J. Reykowski, T. Tomaszewski, Psychologia jako nauka o człowieku, Warszawa 1966, s. 198.

² S. Kawula, Z. Dąbrowski, M. Gałaś, Diagnozowanie potrzeb opiekuńczo-wychowawczych i kulturalnych środowiska, Toruń 1980, s. 85.

³ A. Kelm, W. Kopczyński, Metodologia rozpoznawania potrzeb opiekuńczych, w: Metodologia pedagogiki społecznej, red. R. Wroczyński, T. Pilch, Wrocław 1974, s. 257.

⁴ Tamże, s. 258 - 261.

⁵ S. Kawula, op. cit., s. 84.

⁶ A. Keim, *Formy opieki nad dzieckiem w Polsce Ludowej*, Warszawa 1983, s. 48.

⁷ R. Wroczyński, *Pedagogika społeczna*, Warszawa 1974, s. 164.

⁸ *Wytyczne programowe do realizacji wychowania zdrowotnego w szkole podstawowej i ponadpodstawowej*, Ministerstwo Oświaty i Wychowania, Warszawa 1982.